

L'ENIGMA IBER

arqueologia
d'una civilització

MAC

Museu d'Arqueologia de Catalunya

L'ENIGMA IBER. Arqueologia d'una civilització

MAC - Museu d'Arqueologia de Catalunya

29 d'abril de 2021 a 16 de gener de 2022

www.mac.cat

Edita

Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya
Museu d'Arqueologia de Catalunya

Coordinació editorial

Joan Muñoz (Museu d'Arqueologia de Catalunya)
Òscar Ros i Patrícia Bassa
(Gabinet Tècnic del Departament de Cultura)

Suport editorial

Silvia Català

Coordinació científica

David Asensio, Núria Molist, Gabriel de Prado, M. Carme Rovira

Textos

David Asensio (Universitat de Barcelona / Universitat Autònoma de Barcelona / MónberRocs SL), Maria Carme Belarte (Professora d'Investigació ICREA / Institut Català d'Arqueologia Clàssica), Joan Ferrer i Jané (Grup LITTERA, Universitat de Barcelona), Ignasi Grau Mira (Catedràtic d'arqueologia, Universitat d'Alacant), Carles Lalueza-Fox (Institut de Biologia Evolutiva, CSIC-Universitat Pompeu Fabra), Manuel Molinos (IAI. Universidad de Jaén), Núria Molist (Responsable de la seu d'Olèrdola i i conservadora del Museu d'Arqueologia de Catalunya), Jaume Noguera Guillén (Professor titular d'Arqueologia Universitat de Barcelona), Oriol Olesti Vila (Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Universitat Autònoma de Barcelona), Gabriel de Prado (Responsable de la seu d'Ullastret del Museu d'Arqueologia de Catalunya), Fernando Quesada Sanz (Departamento de Prehistoria y Arqueología, Universidad Autónoma de Madrid), M. Carme Rovira (Coordinadora d'exposicions al Museu d'Arqueologia de Catalunya), Carmen Rueda Galán (Contratada Programa Ramón y Cajal - MICINN, Instituto Universitario de Investigación en Arqueología Ibérica, Universidad de Jaén), Arturo Ruiz (IAI. Universidad de Jaén) i Joan Sanmartí (Acadèmic numerari de l'Institut d'Estudis Catalans / Catedràtic d'arqueologia de la Universitat de Barcelona)

Disseny

Marta Carreté

Fotografies de les peces

Quan no s'indica el contrari les imatges són de la institució que ha cedit l'objecte/ Cuando no se indica lo contrario las imágenes son de la institución que cede el objeto/ When the opposite is not indicated, the images are of the institution that transfers the object

Correcció de textos

Incyta Multilinguage, SL

Traducció

STAR Servicios Lingüísticos
Paul Turner

Impressió

Entitat Autònoma del Diari Oficial i de Publicacions (EADOP)

ISBN

978-84-18601-37-8

Dipòsit legal

B-6561-2021

Agraïments

Enrique Cabello, Anna Garrido, Jordi Principal i Roger Sala

L'obra *L'enigma iber. Arqueologia d'una civilització* està subjecta a una llicència de Reconeixement - No Comercial 4.0 Internacional de Creative Commons. Se'n permet la còpia, la distribució i la comunicació pública sense ús comercial, sempre que se'n citi la font.

BIBLIOTECA DE CATALUNYA - DADES CIP

L'enigma iber. Arqueologia d'una civilització

Catàleg de l'exposició celebrada al Museu d'Arqueologia de Catalunya del 29 d'abril de 2021 al 16 de gener de 2022. – Bibliografia. – Text en català, castellà i anglès

ISBN 9788418601378

- I. Museu d'Arqueologia de Catalunya, institució d'acollida
- II. Catalunya. Departament de Cultura
- III. Títol
- IV. Títol: Enigma iber
- V. Títol: Enigma iber. Castellà
- VI. Títol: Enigma iber. Anglès
1. Ibers – Exposicions
2. Arqueologia ibèrica – Exposicions
3. Art ibèric – Exposicions

904(46):7.032(365)

ÍNDEX

Presentació

Àngels Ponsa i Roca
Consellera de Cultura de la Generalitat de Catalunya
Jusèp Boya i Busquet
Director del Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC)

A la recerca dels Ibers

L'enigma iber. Arqueologia d'una civilització: una nova exposició, una visió renovada

David Asensio, Núria Molist, Gabriel de Prado
M. Carme Rovira

Breu història de la investigació

Joan Sanmartí

Els ibers al MAC: jaciments i col·leccions

Núria Molist, Gabriel de Prado, M. Carme Rovira

El final d'un món: els ibers entre la segona guerra Púnica i la consolidació de la conquesta romana

Fernando Quesada-Sanz

El mosaic Iber

Els ibers del Nord

David Asensio

L'àrea central d'Ibèria

Ignasi Grau

Els territoris ibers del sud

Arturo Ruiz. Manuel Molinos

Desxifrant enigmes

David Asensio, Núria Molist, Gabriel de Prado
M. Carme Rovira

7

13

49

99

Paleobiologia. Genòmica de les poblacions peninsulars durant el període dels ibers

Carles Lalueza-Fox

Teories sobre la llengua ibèrica

Joan Ferrer i Jané

Les divinitats iberes

Carmen Rueda Galán

El món de la mort: les necròpolis i els enterraments infantils

Maria Carme Belarte

L'enigma de les ciutats iberes. Les ciutats sense nom

Oriol Olesti Vila

El camí d'Annibal

Jaume Noguera Guillén

Catàleg de peces

David Asensio, Núria Molist, Gabriel de Prado
M. Carme Rovira

Textos en castellano

English texts

Crèdits de l'exposició

151

183

271

355

L'àrea central d'Ibèria

Ignasi Grau

Catedràtic d'arqueologia
Universitat d'Alacant

Dins de l'extensa zona de desenvolupament de la cultura ibèrica, l'àrea central correspondria a les actuals terres centremeridionals del País Valencià i la franja de territori de Múrcia i d'Albacete que hi fa frontera (Fig. 1). Aquesta àrea presenta unes trajectòries històriques i expressions culturals pròpies, encara que relacionades amb els sectors veïns. Possiblement un fet diferencial i determinant és el caràcter obert al Mediterrani que va facilitar la gènesi d'espais colonials en alguns sectors, l'adopció d'influències foranes i la integració primerenca en xarxes econòmiques supraregionals. Aquestes influències externes integrades a les mateixes dinàmiques locals van modelar les formes socials i territorials.

Pobles i regions

Disposem de molt poques referències als textos grecollatins i únicament ens permeten una localització geogràfica dels antics pobles ibèrics de la zona. Aquestes descripcions es refereixen a dos grans moments cronològics. Les fonts més antigues, d'Hecateu o Aviè, descriuen els pobles que ocupaven la zona entre els segles VI i V aC. Al sud, i afrontant amb els mastiencs que es van estendre per la zona oriental d'Andalusia i les costes del sud-est, es localitzarien els gimnetes. Aquest poble ocuparia des del riu Segura fins al riu Xúquer. Entorn d'aquest riu, anomenat Sicà a les fonts, s'instal·laria el poble amb el mateix nom, i al nord es trobarien els esdetes, que ocuparien el sector central valencià.

El segon grup de fonts, basades en Plini o Ptolemeu, il·lustra la situació geogràfica en època imperial cinc segles després. En aquesta ocasió ens trobem amb els contestans, que s'ubiquen a la zona anteriorment ocupada pels gimnetes i a partir del riu Xúquer, que en aquests textos es denomina Sucro, es

1

Fig. 1. Assentaments principals de l'àrea central d'Ibèria.
Imatge: I. Grau.

localitzen els edetans, que s'estenen per la zona valenciana que anteriorment ocupaven sicans al sud i esdetes al nord.

L'existència d'una certa coincidència i la similitud d'alguns noms ètnics, com esdetes-edetans, ha portat a considerar que la distribució dels pobles més antics es mantenia estable i d'unes ètnies primitives s'evolucionaria cap als pobles d'època imperial. També és interessant assenyalar que els dos pobles més antics a les terres meridionals, gimnetes a l'àrea de la costa i sicans a l'interior i entorn del riu Xúquer, es corresponen amb sengles espais geogràfics distingibles a la regió: plans oberts al mar a l'entorn del Baix Vinalopó-Baix Segura i una zona interior amb les valls entre muntanyes del Serpis i el Xúquer. A més, la denominació de gimnetes connecta les zones litorals amb les properes illes homònimes, relació constatada arqueològicament a partir de la forta influència de l'ambient feniciopúnic d'Eivissa en els moments inicials d'època ibèrica.

L'aparició de paisatges fortificats (segles VIII-VI aC)

Entre els segles VIII i VI aC es va desenvolupar un període de profundes transformacions històriques que va donar lloc

a un nou model de societat. Els grups previs de finals de l'Edat del Bronze havien desenvolupat un model agrícola sedentari de caràcter pagès amb comportaments territorials de caràcter aglutinant. La circulació d'alguns béns de prestigi a algunes mans i l'existència d'alguns enterraments mostrarien certs processos de diferenciació social, però no especialment destacats. Es van anar constituint xarxes d'intercanvis de gran distància, que vinculaven les àrees atlàntica i mediterrània de la Península i que tenien com a objecte l'aprovisionament de metalls i altres matèries primeres. Sobre aquesta estructura preexistent, durant el Ferro Antic, al segle VIII aC, es van intensificar els intercanvis gràcies als mercaders fenicis assentats a la desembocadura del Segura, al Cabeçó Petit de l'Estany primer (Fig. 2), i de la Fonteta després.

La integració d'aquestes economies locals en marcs regionals i supraregionals va suposar la modificació dels esquemes tradicionals cap a models que buscarien l'increment creixent de la producció. El creixement econòmic, incentivat pels grups dirigents i en part canalitzat en els intercanvis, tindria com a conseqüència l'augment demogràfic que van sostenir processos de concentració poblacional i expansió econòmica.

2

Fig. 2. El Cabezo Pequeño del Estany (Guardamar del Segura, Alacant). Fortificació del primer assentament fenici de la desembocadura del Segura, segle VIII aC. Imatge: F. Prados.

D'altra banda, la interacció amb les poblacions mediterrànies va introduir elements fonamentals que caracteritzaran els models econòmics de l'Edat del Ferro. Ens referim a innovacions tecnològiques com la metal·lúrgia del ferro o la terrisseria a torn, que afavoririen l'expansió de les forces productives i l'especialització creixent de la producció. També es va transformar l'agricultura del període per l'adopció de nous cultius, com la vinya, i el desenvolupament d'altres fruiters, que se sumen als cereals i llegums tradicionals. Aquestes plantes són de cicle superior a l'any, la qual cosa va variar la relació de les persones amb la terra, de manera que l'augment dels temps per esperar les collites i les inversions a llarg termini van haver de fomentar els drets sobre les parcel·les i intensificar els vincles amb el sòl.

El caràcter expansiu d'aquests processos va generar la fricció entre grups en competència per terres i vies de comunicació, la qual cosa desembocaria en la rivalitat i el conflicte entre les comunitats assentades a cada territori. Això explica que els principals poblats busquessin llocs dominants i reforçats per muralles i on la concentració residencial pretenia fer front a aquests desafiaments.

En efecte, tots aquests canvis tenen la seva millor expressió en un nou model de poblament basat en l'aparició de poblats fortificats i d'altura, els *oppida*, que controlaran petits territoris on es disposaran denses xarxes d'assentaments rurals. En aquesta zona es van caracteritzar per la seva reduïda mida, entre 1 i 2 ha, que configurarien una espessa xarxa de robustes ciutadelles. Òbviament, existeixen variacions regionals en funció de dinàmiques pròpies i connexions amb els focus de colonització, per la qual cosa convé descriure els diversos espais.

A les terres meridionals valencianes trobem un focus de població important a la Peña Negra des del segle IX aC, la qual cosa assenyalaria l'inici de les dinàmiques en els moments previs a la implantació colonial. Aquest va ser un interlocutor local amb les poblacions semites instal·lades a la comarca. Trobem també una sèrie de poblats menors amb funcions

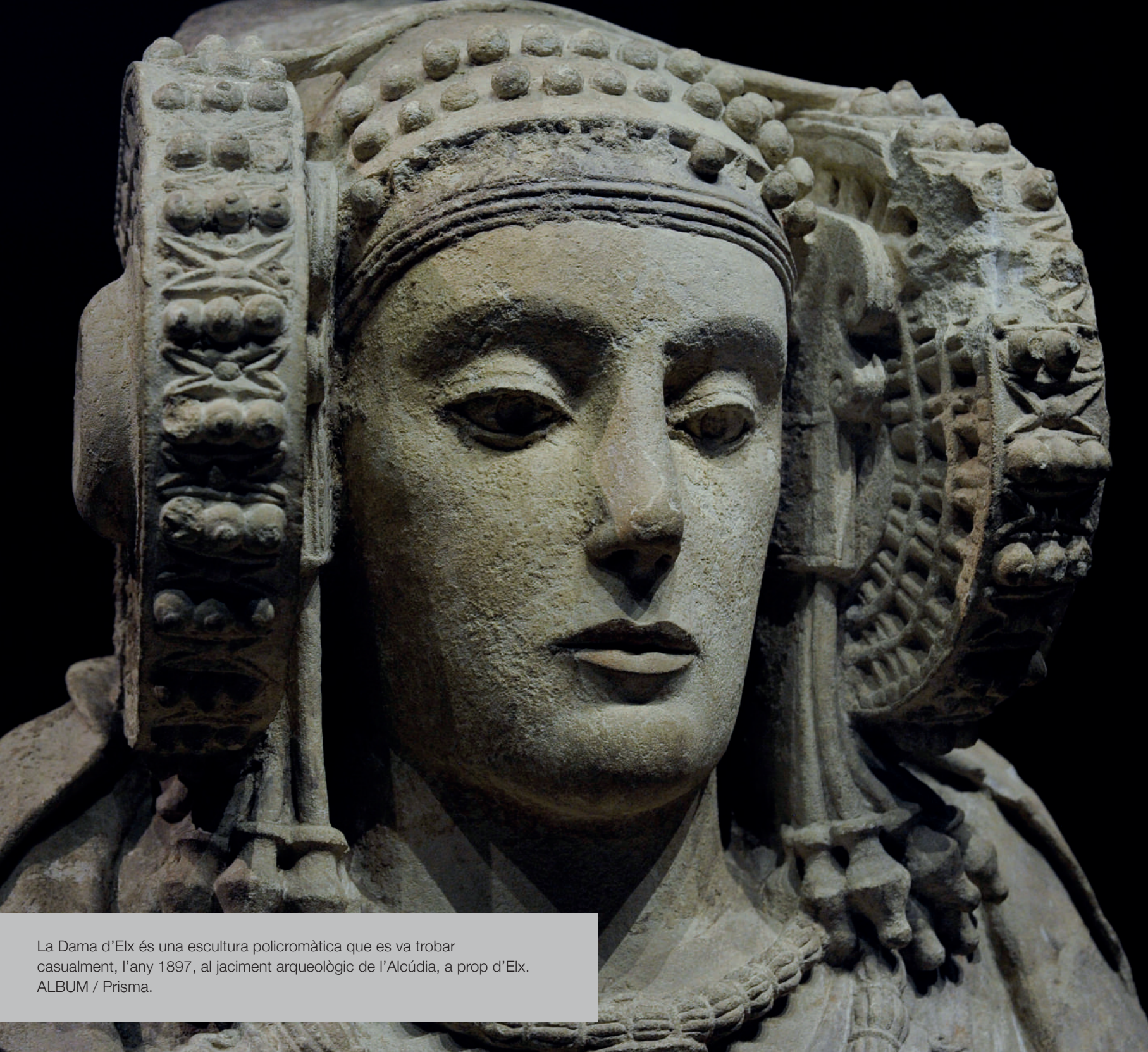
específiques de control o explotació del territori. Remuntant la vall del Vinalopó apareixen altres enclavaments de caràcter concentrat de dimensions menors, com El Monastil. Les dinàmiques històriques d'aquest territori s'han d'emmarcar en contextos de cooperació i interrelació amb els agents mediterranis. Diferents grups locals i fenicis van estar implicats en el control de la producció i de l'intercanvi.

La puixança econòmica de la comarca va caminar alhora amb les profundes transformacions socials que es documenten al registre funerari de la necròpolis de la Peña Negra a les Moreres II. Aquest cementiri preludeja el model d'espai funerari de cremació de grups exclusius que es desenvoluparà posteriorment al món ibèric.

A la Marina Baixa, la Vila Joiosa documenta l'existència d'una forta empremta de les influències mediterrànies, possiblement vinculada al focus semita de la veïna Eivissa, especialment a les necròpolis de cremació datades a les darreries del segle VII i VI aC, com les Casetes (Fig. 3). Les tombes compten amb destacats elements de procedència oriental, entre els quals destaquen la joieria orientaltzant, amulets o ceràmica egípcia, que mostren intenses relacions amb el món semita i processos de redefinició de les comunitats locals fruit d'aquestes trobades.

Una mica més al nord, a la zona de la Marina Alta, destaca l'Alt de Benimaquia de Dénia, un poblament indígena d'altura, sòlidament fortificat i on es documenten les primeres premses peninsulars per a la producció excedentària de vi. La interacció amb els semites explica l'adquisició del desenvolupament tecnològic necessari per a la producció d'aquesta beguda alcohòlica, la distribució de la qual devia ser fonamental per a la creació de xarxes de poder i consolidació del prestigi dels cabdills locals a partir del consum ritualitzat.

Les valls i serres del sud de València i nord d'Alacant mostren aquesta mateixa dinàmica d'emergència de poblats que exerceixen la funció de llocs centrals i de control de la producció i distribució dels productes d'intercanvi. A la zona alcoiana trobem el Puig d'Alcoi, la Covalta o el Cabeçó de Mariola, i una

La Dama d'Elx és una escultura policromàtica que es va trobar casualment, l'any 1897, al jaciment arqueològic de l'Alcúdia, a prop d'Elx. ALBUM / Prisma.

3

Fig. 3. Vista de la necròpolis del Hierro Antiguo de Les Casetes (sector Jovada), a Vila Joiosa (Alacant). Imatge: Vilamuseu.

mica més al nord, la Solana del Castell de Xàtiva, centre vinculat a una xarxa d'intercanvis articulada pel Xúquer. Juntament amb aquests *oppida* destaca l'aparició d'un dens poblament de caràcter rural lligat a la intensificació de l'activitat agrícola.

Seguint al nord, el poblament es va articular en entitats autònomes corresponents a les principals valls de la regió, com el Magre o el Túria. Assistim a la concentració poblacional en nuclis que van adquirir rellevància com a resultat del seu paper en la producció i l'articulació de les xarxes d'intercanvi locals, com Los Villares de Caudete de las Fuentes-*Kelin*, Sant Miquel de Lliria-*Edeta*, el Castell de Sagunt-*Arse* o la Carència de Toris-*Kili*.

El patró funerari característic d'aquestes zones és el de petites àrees d'enterrament en l'àmbit rural. És el cas del Mas del Regall a Alcoi, Collado de la Cova del Cavall a Lliria o la de Sant Cristòfol a Sagunt. Es tracta d'unes quantes tombes que possiblement contribuïrien a arrelar les poblacions als nous territoris, a partir de la fixació ritual d'avantpassats. Es tracta

d'un tipus d'enterraments que s'aparta de les necròpolis esmentades de la Vila Joiosa o les Moreres, indicatiu de processos socials diferents.

En aquests territoris assistim al desplegament de certes estratègies socials, com el control de béns de prestigi importats, especialment el vi fenici, que van donar forma a una societat clarament jerarquitzada, però en la qual no es van produir grans concentracions de poder ni expressions diacrítics de riquesa i estatus i que marcaran trajectòries posteriors.

El període ibèric antic (segles vi-v aC)

L'inici de l'època ibèrica, encara que clarament és una continuïtat històrica, crea els trets culturals que defineixen i donen visibilitat als pobles ibers. Ens referim principalment a la ceràmica a torn ibèrica, els estris de ferro, la gran escultura en pedra, l'escriptura o les necròpolis de cremació.

La gradual especialització artesanal vinculada a les tècniques metal·lúrgiques i ceràmiques, com s'observa a Kelin, el Puig d'Alcoi o la Penya Negra, va fomentar un model econòmic més especialitzat i diversificat que va consumir la divisió social del treball. La utilització d'instrumental de ferro va permetre l'ampliació dels camps de cultiu, l'augment de la productivitat i la producció agrícola, reflectit en un dens poblament rural que va impulsar la intensificació agrícola iniciada en segles precedents. La producció ceràmica va permetre que l'elaboració d'estris sortís de l'àmbit domèstic, la força de treball del qual, bàsicament femenina, va poder destinar-se a tasques que es van incrementar exponencialment, com l'activitat tèxtil. Aquesta producció de teixits va superar àmpliament les necessitats de les famílies per convertir-se en béns fàcilment transportables i intercanviables, i va generar riqueses acumulables i transferibles.

Un altre tret destacable va ser la interrupció de l'arribada de productes fenicis, que assenyalen els canvis en els circuits i sistemes d'intercanvis. Els intercanvis semblen que es van concentrar en centres costaners com l'Oral, la Vila Joiosa o el Grau Vell de Sagunt i van arribar molt esporàdicament a les terres de l'interior. Possiblement es va produir una gradual substitució de béns forans a causa del desenvolupament de certes produccions locals, com el preuat vi fenici, que va començar a produir-se localment.

Els canvis s'expressen en la consolidació dels esquemes territorials que es reconeixien anteriorment. Als territoris de Kelin i Edeta es va produir un augment dels poblats amb mostres d'un ordenament jerarquitzat. A la major part de les comarques del sud de València i nord d'Alacant es mantenen les tendències anteriors de densificació rural i jerarquitzaçió del poblament. Les desembocadures del Xúquer, el Serpis o la zona de la Marina Baixa agafen importància com a connectors al mar dels territoris interiors. L'Alter de la Vint-i-huitena a la Ribera Baixa, la Vital-Hospital de Sant Marc a la Safor o el potent focus de la Vila Joiosa donen testimoni d'aquest ordenament. A les terres del Baix Segura i el Baix Vinalopó s'assisteix a una profunda transformació després

del final de la presència fenícia a la zona i l'adquisició del protagonisme d'enclavaments ibèrics, com l'Oral, que reconfiguren l'estructura territorial. És possible que aquest territori tingués la seva capitalitat a l'Alcúdia, com provarien els importants vestigis escultòrics del seu entorn, com veurem a continuació.

Els canvis del territori estan relacionats amb la transformació del model econòmic i els avenços de la jerarquitzaçió social, encara que amb diferents desenvolupaments en cada àrea. Expressió d'aquests processos és la materialització ideològica de les estratègies de domini social dels grups de poder a través de maneres diferents que indicarien processos socials diversos. A la meitat sud de la nostra àrea d'estudi destaca l'aparició de la gran estatuària en pedra a partir del segle v aC. És el mode d'expressió de l'hegemonia social de potents grups dominants. Com ja hem indicat, el territori entorn de l'Alcúdia es converteix en un focus de gran rellevància. Alguns exemples, com el tors del guerrer (Fig. 4) o la cèlebre Dama d'Elx, donen bon compte d'aquest fenomen. Aquests monuments es vinculen al desenvolupament de les necròpolis de cremació a partir de la segona meitat del segle v aC. El Corral de Saus, el Cabezo Lucero o les Casetes i Poble Nou són mostra del desenvolupament i sanció de les desigualtats socials. Aquestes necròpolis són pròpies de grups excoients, ja que l'escàs nombre de tombes indica que la major part de la població no té dret a l'enterrament en aquests espais. A partir dels funerals i els monuments es construeix i expressa el poder de les famílies dominants de la comunitat i els seus parents immediats.

Mentre tot això ocorria en terres meridionals, al nord del Xúquer les estratègies de distinció social no van fer servir aquestes manifestacions escultòriques, ni van desenvolupar les àmplies necròpolis de cremació. Almenys no amb la mateixa profusió, ja que algunes escultures apareixen esporàdicament en llocs com Sagunt o la Carència i bé poden relacionar-se amb tombes o monuments. De tota manera, sembla clar que en aquest territori les estratègies simbòliques desplegades van evitar formes ostentoses d'expressió del poder i han de remetre a estructures socials de diferent naturalesa.

4

5

Fig. 4. Escultura ibèrica amb tors de guerrer. Fundació Universitària l'Alcúdia d'Elx.

Fig. 5. Làmina de plom escrita de La Serreta (Alcoi, Cocentaina i Penàguila, a Alacant). Museu Arqueològic Camil Visiedo d'Alcoi, Alacant.

L'època ibèrica plena (segles v-iii aC)

A finals del segle v aC i inicis del iv aC es constata un període d'expansió de l'habitatge amb l'aparició de nous *oppida* i el desenvolupament de l'habitat rural. Aquests canvis s'acompanyen d'una sèrie d'indicadors arqueològics que ens situen davant d'un panorama de creixement econòmic i increment de la complexitat social. Les bases es troben en la gestió agrícola del territori que va proporcionar els productes de subsistència i els fons de renda amb què mantenir una població creixent i una economia especialitzada, les artesanies i els intercanvis. Es va produir la consolidació de les tecnologies introduïdes anteriorment i l'articulació econòmica en esquemes cada vegada més complexos. També l'intercanvi va assolir un notable desenvolupament, com testifica la freqüent aparició de béns de prestigi mediterranis com vaixelles fines gregues i aliments envasats de procedència púnica.

En relació amb les activitats d'intercanvi és necessari referir-se al desenvolupament de l'escriptura, que en aquesta zona va tenir especial rellevància (Fig. 5). Es documenta una concentració de testimonis escrits, principalment sobre làmines de plom i grafitis ceràmics, en els sistemes d'escriptura meridional, oriental i grecoibèric. Aquest últim, que fa servir la grafia jònica per escriure l'iber, és exclusiu de terres alacantines i murcianes i delata la intensa coexistència de comunitats diverses.

Tots aquests processos van conduir al reforçament de l'economia política i a l'increment de la desigualtat social. Els testimonis obtinguts als assentaments, paisatges, necròpolis i la circulació de béns de prestigi remetent cap a un clar increment de la jerarquització social. Aquest ordre desigual troba la seva millor expressió al paisatge funerari formalitzat al període anterior i que ara assoleix el seu màxim desenvolupament. Les necròpolis expressen l'existència d'un ordre social definit per tres grans grups. El primer el conformen uns quants individus enterrats en tombes amb escultures o amb aixovars destacats, entre els quals predomina l'armament. Un altre grup el constitueixen les persones amb accés a les necròpolis, però

El Guerrer de Moixent és una figureta de bronze d'origen ibèric que reproduïx un genet muntant a cavall. Aquest guerrer es va trobar l'any 1931 i és una de les troballes més rellevants, conjuntament amb la Dama d'Elx, de l'època ibèrica al País Valencià. ALBUM / Oronoz

6

sense escultura i aixovars rellevants. I, finalment, la població majoritària que no va ser enterrada als cementiris per motius d'estatus. En definitiva, l'escissió de la societat en un estament de poderosos i gent comuna dependent.

La legitimació d'aquesta desigualtat es va basar en estratègies com la manipulació de la violència simbòlica i la figura del protector de la comunitat, segons es desprèn de la importància del guerrer que es reconeix a les tombes. Altres representacions com les cèlebres Dames remeten a altres referents de poder que s'expressen en femení. També la vinculació genealògica a avantpassats preeminents seria a la base del poder que tendeix a fer-se hereditari. Altres estratègies de distinció se centrarien en el control dels béns fets servir en festes i banquets, com el vi o les vaixelles fines procedents d'altres regions del Mediterrani. També el domini del camp ritual seria una altra de les formes de creació i sanció de les diferències socials.

Els elements de materialització de les desigualtats es distribueixen de manera diferent en aquesta àmplia zona, i remeten a maneres diferents de poder i dominació. Com ja hem assenyalat, escultures i necròpolis són absents a la meitat nord de l'àrea d'estudi, mentre els elements relacionats amb la comensalia es distribueixen per tota la regió, i remeten a maneres corporatives de poder. Aquests trets assenyalarien formes severes o atenuades de control i exhibició del poder en el marc de les estructures desiguals.

Una altra sensible diferència entre zones s'expressa en l'ordenament territorial i les seves trajectòries, ja que reflecteix estructures sociopolítiques diferents. L'àrea septentrional va consolidar grans centres urbans i estructures fortament jerarquizades de poblament al segle IV aC que van perdurar sense grans canvis durant el segle III aC. Els exemples de Kelin o Edeta (Fig. 6) mostren l'ordenament en ciutats d'al voltant de 10 ha que van dominar amplis territoris comarcals, als quals es van establir nuclis de diferent naturalesa com els ben coneguts Castellet de Bernabé o Puntal dels Llops.

Fig.6. Recreació d'Edeta – Tossal de Sant Miquel (Llíria, València), segle III aC. Foto: SIP-Museu de Prehistòria de València.

A diferència d'aquests territoris, l'àrea al sud del Xúquer es va organitzar al segle IV aC mitjançant una tessellació de petits territoris al front dels quals s'establí un *oppidum* de mida entorn de les 1-2 ha, que remetia a petits poders locals centrats en cada territori. En el trànsit entre el segle IV i III aC es va produir un context d'inestabilitat que va afectar importants territoris i poblats. La Bastida de les Alcusses, el Puig d'Alcoi o el Puntal de Salinas es van abandonar al segle IV aC, i un temps després, a començaments del segle III aC, ho farien la Covalta i la Illeta dels Banyets del Campello. Després d'aquestes convulsions es va produir l'emergència d'uns nuclis urbans majors que van

destacar entre els restants *oppida* per la seva mida, entorn de 6-10 ha, i funcions. Saitabi-Xàtiva, la Serreta d'Alcoi, Alon-la Vila Joiosa o Ilici-l'Alcúdia d'Elx es van convertir en les capitals d'àrees territorials de caràcter comarcal.

En la construcció i sanció d'aquests paisatges urbans va haver de tenir un paper crucial l'emergència de santuaris territorials que van aglutinar les noves comunitats sota l'emparedament de rituals i celebracions. Els llocs de culte com la Serreta d'Alcoi, la Malladeta d'Alon-la Vila, o la Carraposa de Saitabi-Xàtiva, La Luz a Verdolay, La Encarnación de Caravaca o Coimbra del Barranco Ancho es van desenvolupar en aquesta fase mentre es produïa el declivi de les antigues necròpolis del segle IV aC. Els centres simbòlics i de cohesió abans dispersos a cada *oppidum* van donar pas a noves formes de cohesió social a escala comarcal. En altres paraules, els poders dispersos a cada territori local es van aglutinar per donar forma a noves estructures polítiques de caràcter aglutinant i escala comarcal, entorn dels 700-1.000 km².

Com a resultat, a la segona meitat del segle III aC tota l'àrea central d'Ibèria estava estructurada per centres urbans que constituïen un sistema territorial semblant. Aquestes ciutats estarien regides per uns grups de poder que van quedar reflectits en els rics programes iconogràfics d'Edeta i la Serreta d'Alcoi. Grups de dansaires, genets, processons, escenes de caça o combat es van pintar sobre les parets dels vasos ceràmics fets servir per les classes dirigents per exhibir el seu estatus. A partir de l'últim terç del segle III aC, va començar a deixar-se sentir la pressió territorial i política de la dinastia bàrquida. Instal·lats a Qart Hadasht, actual Cartagena, els cartaginesos van emprendre el seu projecte de domini territorial, amb actuacions de diferent naturalesa, des de pactes amb els *oppida* locals fins a enfrontaments oberts. Precisament l'atac i presa d'Arse-Sagunt va desencadenar la guerra entre cartaginesos i romans deslliurada a bona part d'Ibèria. L'evidència arqueològica d'aquest context de guerra és una sèrie de destruccions i abandonaments d'enclavaments de primer ordre que articulaven l'espai geopolític de l'àrea central d'Ibèria. Algunes, com l'esmentada Arse o Kelin,

van reconstruir les seves estructures i van continuar les seves ocupacions, mentre que altres centres com Edeta o la Serreta es van abandonar per sempre.

L'ibèric final (segles II-I aC)

La guerra va donar pas als inicis de la dominació romana i, amb això, a una nova etapa en què el territori ibèric es va integrar gradualment a la nova potència hegemònica al Mediterrani, encara que a la pràctica va continuar gaudint d'un bon grau d'autonomia i un destacat desenvolupament cultural. Les circumstàncies de les guerres d'annexió, les actituds hostils o, al contrari, les aliances van provocar abandonament i perduracions d'*oppida* que van configurar una nova estructura territorial.

Després dels primers anys convulsos, la situació a la regió sembla que es va normalitzar i l'inici de la dominació romana es va caracteritzar per la continuïtat d'una important trama d'*oppida*. La pervivència no només va afectar les principals ciutats que dirigien els seus respectius entorns, com Kelin, Arse, Kili, Saitabi, Alon o Ilici. Alguns *oppida* menors es van reforçar en el període i van exercir el control dels seus respectius territoris, com és el cas del Pico de los Ajos, Cerro Lucena, el Rabat de Rafelcofer, el Cabeçó de Mariola (Fig. 7) o el Monastil. A la base del model de poblament hi ha tota una sèrie d'assentaments rurals en forma de caseries i llogarets que incrementen el nombre en un procés d'intensificació de la producció agrària. Possiblement la necessitat de satisfer els tributs i exigències romanes sobre els territoris conquerits explica aquest increment productiu.

El poder romà se situaria a la cúspide de tota aquesta trama i s'exerciria des de dos importants enclavaments: la vella ciutat de Carthago Nova o la colònia de Valentia, fundada el 138 aC. Aquestes dues ciutats necessàriament requerien la connivència dels poders ibèrics i la continuïtat de bona part de les estructures polítiques i de domini indígenes durant el primer moment de dominació romana. Roma permetria una certa

7

Fig. 7. Recreació del Cabeçó de Mariola (Alfafara, Alacant – Bocairent, València), segle I aC. Foto: I. Grau – Patrimoni Virtual – UA.

Fig. 8. Vasos amb decoració figurada de l'àrea contestana. Esquerra, La Serreta (segle III aC), i dreta, l'Alcúdia d'Elx (segle II-I aC). Fundació Universitària l'Alcúdia d'Elx – Museu Arqueològic Camil Visiedo d'Alcoi.

autonomia de gestió de l'espai a les comunitats ibèriques sota el reconeixement del seu domini i amb la finalitat d'extreure els recursos a partir de la imposició de tributs.

També les activitats d'intercanvi van quedar afavorides per aquesta trama urbana i les seves funcions de centres redistribuïdors. Així es va produir una ràpida expansió del comerç itàlic, amb l'arribada massiva d'àmfores vinàries itàliques i vaixelles fines campanianes i calenes.

Juntament amb el sistema de domini ibèric es van anar implementant noves estratègies de control i explotació econòmica, com la introducció de la moneda com a nou instrument d'intercanvi, o la creació de calçades per a noves formes de connexió de territoris basades en l'increment de trànsit rodat. Del primer fenomen en donen compte les encunyacions de monedes de les seques d'*Arse*, *Kelin*, *Kili* o *Saiti-Saitabi*. Evidència del segon procés són les calçades empedrades documentades a Alon o la comarca de la Costera

i que anticipen els grans projectes de construcció de viaris que es van produir a partir del regnat d'August.

Testimoni del protagonisme de les estructures socials i de poder ibèriques seria la revitalització de les necròpolis, com el Corral de Saus, el Poble Nou i les Casetes a la Vila, El Cigarralejo o Cabecico del Tesoro, a terres murcianes. Encara que es documenten canvis en la composició dels aixovars, on desapareixen les armes, i en les formes de les tombes, aquests cementiris donen testimoni de trames socials sancionades al camp ritual dels ritus funeraris.

De la mateixa manera hem de valorar la important activitat dels santuaris ibèrics, com el de Guardamar, la Malladeta, la Carraposa o la Serreta, als quals hem d'afegir els imponents projectes de monumentalització dels santuaris de la zona d'Albacete i de Múrcia, com la Encarnación i el Cerro de los Santos. Aquests llocs de culte van adquirir les funcions d'agregació territorial i construcció d'identitats col·lectives en un període previ a la municipalització de temps d'August.

Finalment, es va produir el floriment de rics estils simbòlics sobre ceràmiques. Als coneguts tallers figuratius il·licitans

8

(Fig. 8) o d'Archena, es pot sumar els de la Vila Joiosa o les representacions d'éssers híbrids propis de terres valencianes i presents a Kelin, Kili o Valentia, expressió d'un complex món ideològic i simbòlic.

En aquests temps finals de la cultura ibèrica es van produir algunes de les expressions culturals més destacades, com les esmentades ceràmiques figurades, mentre es mantenien actives les estructures polítiques i socials iberes. Possiblement, en aquest primer moment de la dominació es van desplegar estratègies de col·laboració i Roma va mostrar actituds permissives que van facilitar el control i explotació dels dominis conquerits a Ibèria, mentre centraven l'atenció en l'annexió d'altres territoris allunyats d'aquesta franja mediterrània.

BIBLIOGRAFIA

ABAD, L., SALA, F., i GRAU, I. (eds.) 2005, *La Contestania Ibérica. Treinta años después*, Alacant, Universitat d'Alacant.

AMORÓS, I. 2019, *Ideología, poder y ritual en el paisaje ibérico: procesos sociales y prácticas rituales en el área central de la Contestania*, València, Serie de Trabajos Varios 123.

ARANEGUI, C. 2012, *Los iberos ayer y hoy. Arqueologías y culturas*, Madrid, Marcial Pons.

ARMADA, L., i GRAU, I. 2018, The Iberian Peninsula. Dins C. Haselgrove, P. S. Wells, i K. Rebay-Salisbury (eds.), *Oxford Handbook of the European Iron Age*. Oxford, doi: 10.1093/oxfordhb/9780199696826.013.2, 1-43.

BONET, H., GRAU, I., i VIVES-FERRÁNDIZ, J. 2015, Estructura social y poder en las comunidades ibéricas de la franja central mediterránea, a Belarte, M. C., Garcia, D. i Sanmartí J. (eds.), *Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i a Ibèria. Homenatge a Aurora Martín i Enriqueta Pons*, Barcelona/Tarragona, Universitat de Barcelona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 251-272.

BONET, H., i MATA, C. 2009, El urbanismo ibérico en el área valenciana. El *oppidum* como centro de poder y reflejo del tejido social, *Butlletí Arqueològic* V-31, 107-144.

GRAU MIRA, I. 2007, Dinámica social, paisaje y teoría de la práctica. Propuestas sobre la evolución de la sociedad ibérica en el área central del oriente peninsular, *Trabajos de Prehistoria* 64-2, 119-142.

GRAU MIRA, I., i VIVES-FERRÁNDIZ, J. 2018, Entre casas y comunidades: formas de organización y relación social en el área oriental de la Península Ibérica (ss. V-II a.n.e) a Rodríguez, A., Espino, D. i Pavón, I. *Más allá de las casas. Familias, linajes y comunidades en la protohistoria peninsular*, Càceres, Unex, 73-109.

RUIZ RODRÍGUEZ, A. 2008, Iberos, a Gracia, F. (coord.), *De Iberia a Hispania*, Madrid, Ariel, 733-844.

como los de Malla o Cal Posastre, con representaciones de carácter inequívocamente señorial o aristocrático, que ponen de manifiesto su persistencia en el contexto de una intensa e irreversible romanización de las comunidades ibéricas.

El área central de Iberia

Ignasi Grau

Catedrático de Arqueología
Universidad de Alicante

Dentro de la extensa zona de desarrollo de la cultura ibérica, el área central correspondería a las actuales tierras centro-meridionales del País Valenciano y la franja de territorio murciano y albaceteño que linda con ellas (Fig. 1). Esta área presenta unas trayectorias históricas y expresiones culturales propias, aunque relacionadas con los sectores vecinos. Posiblemente un hecho diferencial y determinante es el carácter abierto al Mediterráneo, que facilitó la génesis de espacios coloniales en algunos sectores, la adopción de influencias foráneas y la temprana integración en redes económicas suprarregionales. Esas influencias externas integradas en las propias dinámicas locales modelaron las formas sociales y territoriales.

Pueblos y regiones

Disponemos de muy pocas referencias en los textos grecolatinos, los cuales únicamente nos permiten una localización geográfica de los antiguos pueblos ibéricos de la zona. Estas descripciones se refieren a dos grandes momentos cronológicos. Las fuentes más antiguas, de Hecateo o Avieno, describen los pueblos que ocupaban la zona entre los siglos VI y V a. C. Al sur y lindando con los mastienos, que se extendieron por la zona oriental de Andalucía y las costas del sudeste, se localizarían los gymnetas. Este pueblo ocuparía el territorio desde el río Segura hasta el río Júcar. En torno a este río, llamado Sicano en las fuentes, se instalaría el pueblo con el mismo nombre. Y al norte se encontrarían los esdetes, ocupando el sector central valenciano.

El segundo grupo de fuentes, basadas en Plinio o Ptolomeo, ilustra la situación geográfica en época imperial cinco siglos

después. En esta ocasión nos encontramos con los contestanos, que se ubican en la zona anteriormente ocupada por los gymnetas y, a partir del río Júcar, que en estos textos se denomina Sucro, se localizan los edetanos, que se extienden por la zona valenciana que anteriormente ocupaban sicanos al sur y esdetes al norte.

La existencia de una cierta coincidencia y la similitud de algunos nombres étnicos, como esdetes-edetanos, han llevado a considerar que la distribución de los pueblos más antiguos se mantenía estable y de unas etnias primitivas se evolucionaría hacia los pueblos de época imperial. También es interesante señalar que los dos pueblos más antiguos en las tierras meridionales, gymnetas en el área de la costa y sicanos en el interior y en torno al río Júcar, se corresponden con sendos espacios geográficos distinguibles en la región: llanos abiertos al mar en el entorno del Bajo Vinalopó-Bajo Segura y una zona interior con los valles intramontanos del Serpis y el Júcar. Además, la denominación de gymnetas conecta las zonas litorales con las cercanas islas homónimas, relación constatada arqueológicamente a partir de la fuerte influencia del ambiente fenicio-púnico de Eivissa en los momentos iniciales de época ibérica.

La aparición de paisajes fortificados (siglos VIII-VI a. C.)

Entre los siglos VIII y VI a. C. se desarrolló un periodo de profundas transformaciones históricas que dio lugar a un nuevo modelo de sociedad. Los grupos previos de fines de la Edad del Bronce habían desarrollado un modelo agrícola sedentario de carácter aldeano con comportamientos territoriales de carácter aglutinante. La circulación de algunos bienes de prestigio en algunas manos y la existencia de algunos enterramientos mostrarían ciertos procesos de diferenciación social, pero no especialmente destacados. Se fueron constituyendo redes de intercambios de gran distancia, vinculando las áreas atlántica y mediterránea de la Península, que tenían como objeto el aprovisionamiento de metales y otras materias primas. Sobre esta estructura preexistente, durante el Hierro Antiguo, en el siglo VIII a. C. se intensificaron los

intercambios de la mano de los mercaderes fenicios asentados en la desembocadura del Segura, en El Cabezillo Pequeño del Estaño primero (Fig. 2) y en la partida de la Fonteta después. La integración de estas economías locales en marcos regionales y suprarregionales supuso la modificación de los esquemas tradicionales hacia modelos que buscarían el incremento creciente de la producción. El crecimiento económico, incentivado por los grupos dirigentes y en parte canalizado en los intercambios, tendría como consecuencia el aumento demográfico que sostuvieron procesos de concentración poblacional y expansión económica.

Por otra parte, la interacción con las poblaciones mediterráneas introdujo elementos fundamentales que caracterizarán los modelos económicos de la Edad del Hierro. Nos referimos a innovaciones tecnológicas como la metalurgia del hierro o la alfarería a torno, que favorecerían la expansión de las fuerzas productivas y la especialización creciente de la producción. También se transformó la agricultura del periodo por la adopción de nuevos cultivos, como la vid, y el desarrollo de otros frutales, que se suman a los cereales y legumbres tradicionales. Estas plantas son de ciclo superior al año, lo que varió la relación de las personas con la tierra, de modo que el aumento de los tiempos para esperar las cosechas y las inversiones a largo plazo debieron fomentar los derechos sobre las parcelas e intensificar los vínculos con el suelo.

El carácter expansivo de estos procesos generó la fricción entre grupos en competencia por tierras y vías de comunicación, lo que desembocaría en la rivalidad y el conflicto entre las comunidades asentadas en cada territorio. Esto explica que los principales poblados buscaran lugares dominantes y reforzados por murallas y donde la concentración residencial pretendía hacer frente a estos desafíos.

En efecto, todos estos cambios tienen su mejor expresión en un nuevo modelo de poblamiento basado en la aparición de poblados fortificados y de altura, los *oppida*, que controlarían pequeños territorios donde se dispondrán densas redes de asentamientos rurales. En esta zona se caracterizaron por su

reducido tamaño, entre 1 y 2 hectáreas, lo que configuraría una tupida red de robustas ciudadelas. Obviamente, existen variaciones regionales en función de dinámicas propias y conexiones con los focos de colonización, por lo que conviene describir los diversos espacios.

En las tierras meridionales valencianas encontramos un foco de población importante en La Penya Negra desde el siglo IX a. C., lo que señalaría el inicio de las dinámicas en los momentos previos a la implantación colonial. Este fue un interlocutor local con las poblaciones semitas instaladas en la comarca. Encontramos también una serie de poblados menores con funciones específicas de control o explotación del territorio. Remontando el valle del Vinalopó aparecen otros enclaves de carácter concentrado de dimensiones menores, como El Monastil. Las dinámicas históricas de este territorio deben enmarcarse en contextos de cooperación e interrelación con los agentes mediterráneos. Diferentes grupos locales y fenicios estuvieron implicados en el control de la producción y del intercambio.

La pujanza económica de la comarca caminó a la par de las profundas transformaciones sociales que se documentan en el registro funerario de la necrópolis de La Penya Negra en Les Moreres II. Este cementerio prelude el modelo de espacio funerario de cremación de grupos exclusivos que se desarrollará posteriormente en el mundo ibérico.

En la zona de Marina Baja, La Vila Joiosa documenta la existencia de una fuerte impronta de las influencias mediterráneas, posiblemente vinculada al foco semita de la vecina Eivissa, especialmente en las necrópolis de cremación datadas a fines del siglo VII y VI a. C., como Les Casetes (Fig. 3). Las tumbas cuentan con destacados elementos de procedencia oriental, entre los que destacan la joyería orientalizante, amuletos o cerámica egipcia, que muestran intensas relaciones con el mundo semita y procesos de redefinición de las comunidades locales fruto de estos encuentros.

Algo más al norte, en la zona de la Marina Alta, destaca L'Alt de Benimaquia de Dénia, un poblado indígena de altura,

sólidamente fortificado, donde se documentan los primeros lagares peninsulares para la producción excedentaria de vino. La interacción con los semitas explica la adquisición del desarrollo tecnológico necesario para la producción de esta bebida alcohólica, cuya distribución debió de ser fundamental para la creación de redes de poder y la consolidación del prestigio de los caudillos locales a partir del consumo ritualizado.

Los valles y sierras del sur de Valencia y norte de Alicante muestran esta misma dinámica de emergencia de poblados que ejercen la función de lugares centrales y de control de la producción y distribución de los productos de intercambio. En la zona alcoyana encontramos El Puig d'Alcoi, La Covalta o El Cabeçó de Mariola, y algo más al norte La Solana del Castell de Xàtiva, centro vinculado a una red de intercambios articulada por el Júcar. Junto a estos *oppida* destaca la aparición de un denso poblamiento de carácter rural ligado a la intensificación de la actividad agrícola.

Siguiendo al norte, el poblamiento se articuló en entidades autónomas correspondientes a los principales valles de la región, como el Magre o el Turia. Asistimos a la concentración poblacional en núcleos que adquirieron relevancia como resultado de su papel en la producción y la articulación de las redes de intercambio locales, como Los Villares de Caudete de las Fuentes-*Kelin*, Sant Miquel de Llíria-*Edeta*, El Castell de Sagunt-*Arse* o La Carència de Turís-*Kili*.

El patrón funerario característico de estas zonas es el de pequeñas áreas de enterramiento en el ámbito rural. Tal es el caso del Mas del Regall en Alcoi, del Collado de la Cova del Cavall en Llíria o de Sant Cristófol en Sagunt. Se trata de unas pocas tumbas que posiblemente contribuirían a radicar las poblaciones en los nuevos territorios, a partir de la fijación ritual de ancestros. Se trata de un tipo de enterramientos que se aparta de las necrópolis mencionadas de La Vila Joiosa o Les Moreres, indicativo de procesos sociales diferentes. En estos territorios asistimos al despliegue de ciertas estrategias sociales, como el control de bienes de prestigio importados,

especialmente el vino fenicio, que dieron forma a una sociedad claramente jerarquizada, pero en la que no se produjeron grandes concentraciones de poder ni expresiones diacríticas de riqueza y estatus y que marcarán trayectorias posteriores.

El periodo ibérico antiguo (siglos vi-v a. C.)

El inicio de la época ibérica, aunque claramente es una continuidad histórica, alumbra los rasgos culturales que definen y dan visibilidad a los pueblos iberos. Nos referimos principalmente a la cerámica a torno ibérica, los útiles de hierro, la gran escultura en piedra, la escritura o las necrópolis de cremación.

La paulatina especialización artesanal vinculada a las técnicas metalúrgicas y cerámicas, como se observa en *Kelin*, El Puig d'Alcoi o La Penya Negra, fomentó un modelo económico más especializado y diversificado, consumando la división social del trabajo. La utilización de instrumental de hierro permitió la ampliación de los campos de cultivo, el aumento de la productividad y la producción agrícola, reflejado en un denso poblamiento rural que impulsó la intensificación agrícola iniciada en siglos precedentes. La producción cerámica permitió que la elaboración de enseres saliera del ámbito doméstico, cuya fuerza de trabajo, básicamente femenina, pudo destinarse a tareas que se incrementaron exponencialmente, como la actividad textil. Esta producción de tejidos superó ampliamente las necesidades de las familias para convertirse en bienes fácilmente transportables e intercambiables, generando riquezas acumulables y transferibles.

Otro rasgo destacable fue la interrupción de la llegada de productos fenicios, que señala los cambios en los circuitos y sistemas de intercambios. Los intercambios parece que se concentraron en centros costeros como El Oral, La Vila Joiosa o El Grau Vell de Sagunt y alcanzaron muy esporádicamente las tierras del interior. Posiblemente se produjo una paulatina sustitución de bienes foráneos debido al desarrollo de ciertas

producciones locales, como el preciado vino fenicio que empezó a producirse localmente.

Los cambios se expresan en la consolidación de los esquemas territoriales que se reconocían anteriormente. En los territorios de *Kelin* y *Edeta* se produjo un aumento de los poblados con muestras de un ordenamiento jerarquizado. En la mayor parte de las comarcas del sur de Valencia y norte de Alicante se mantienen las tendencias anteriores de densificación rural y jerarquización del poblamiento. Las desembocaduras del Júcar, el Serpis o la zona de la Marina Baixa cobran importancia como conectores al mar de los territorios interiores. L'Alter de la Vint-i-huitena en la Ribera Baixa, La Vital-Hospital de Sant Marc en La Safor o el potente foco de La Vila Joiosa dan testimonio de ese ordenamiento.

En las tierras del Bajo Segura y el Bajo Vinalopó se asiste a una profunda transformación tras el fin de la presencia fenicia en la zona y la adquisición del protagonismo de enclaves ibéricos, como El Oral, que reconfiguran la estructura territorial. Es posible que este territorio tuviera su capitalidad en La Alcudia, como probarían los importantes vestigios escultóricos de su entorno, como veremos a continuación.

Los cambios del territorio están relacionados con la transformación del modelo económico y los avances de la jerarquización social, aunque con diferentes desarrollos en cada área. Expresión de estos procesos es la materialización ideológica de las estrategias de dominio social de los grupos de poder a través de modos distintos que indicarían procesos sociales diversos. En la mitad sur de nuestra área de estudio destaca la aparición de la gran estatuaria en piedra a partir del siglo v a. C. Es el modo de expresión de la hegemonía social de potentes grupos dominantes. Y como ya hemos indicado, el territorio en torno a La Alcudia se convierte en un foco de gran relevancia. Algunos ejemplos como el torso del guerrero (Fig. 4) o la célebre Dama de Elche dan buena cuenta de este fenómeno. Estos monumentos se vinculan al desarrollo de las necrópolis de cremación a partir de la segunda mitad del siglo v a. C. El Corral de Saus, El Cabezo Lucero o Les Casetes y Poble Nou

dan buena cuenta del desarrollo y sanción de las desigualdades sociales. Estas necrópolis son propias de grupos excluyentes, pues el escaso número de tumbas indica que la mayor parte de la población no tiene derecho al entierro en estos espacios. A partir de los funerales y los monumentos se construye y expresa el poder de las familias dominantes de la comunidad y sus allegados inmediatos.

Mientras todo esto ocurría en tierras meridionales, al norte del Júcar las estrategias de distinción social no emplearon estas manifestaciones escultóricas ni desarrollaron las amplias necrópolis de cremación. Al menos no con la misma profusión, pues algunas esculturas aparecen esporádicamente en lugares como Sagunt o La Carència y bien pueden relacionarse con tumbas o monumentos. De todos modos, parece claro que en este territorio las estrategias simbólicas desplegadas evitaron formas ostentosas de expresión del poder y deben remitir a estructuras sociales de distinta naturaleza.

La época ibérica plena (siglos v-iii a. C.)

A fines del siglo v a. C. e inicios del iv a. C. se constata un periodo de expansión del poblamiento con la aparición de nuevos *oppida* y el desarrollo del hábitat rural. Estos cambios se acompañan de una serie de indicadores arqueológicos que nos sitúan ante un panorama de crecimiento económico e incremento de la complejidad social. Las bases se encuentran en la gestión agrícola del territorio, que proporcionó los productos de subsistencia y los fondos de renta con los que mantener una población creciente y una economía especializada, las artesanías y los intercambios. Se produjeron la consolidación de las tecnologías introducidas anteriormente y la articulación económica en esquemas cada vez más complejos. También el intercambio alcanzó un notable desarrollo, como atestigua la frecuente aparición de bienes de prestigio mediterráneos como vajillas finas griegas y alimentos envasados de procedencia púnica.

En relación con las actividades de intercambio es necesario referirse al desarrollo de la escritura, que en esta zona tuvo

especial relevancia (Fig. 5). Se documenta una concentración de testimonios escritos, principalmente sobre láminas de plomo y grafitos cerámicos, en los sistemas de escritura meridional, oriental y greco-ibérico. Este último, que emplea la grafía jónica para escribir el ibero, es exclusivo de tierras alicantinas y murcianas y delata la intensa coexistencia de comunidades diversas.

Todos estos procesos condujeron al reforzamiento de la economía política y al incremento de la desigualdad social. Los testimonios recabados en los asentamientos, paisajes, necrópolis y la circulación de bienes de prestigio remiten hacia un claro incremento de la jerarquización social. Este orden desigual encuentra su mejor expresión en el paisaje funerario formalizado en el periodo anterior y que ahora alcanza su máximo desarrollo. Las necrópolis expresan la existencia de un orden social definido por tres grandes grupos. El primero lo conforman unos pocos individuos enterrados en tumbas con esculturas o con ajuares destacados, entre los que predomina el armamento. Otro grupo lo constituyen aquellas personas con acceso a las necrópolis, pero sin escultura y ajuares relevantes. Y, por último, aquella población mayoritaria que no fue enterrada en los cementerios por motivos de estatus. En definitiva, la escisión de la sociedad en un estamento de poderosos y gente común dependiente.

La legitimación de esta desigualdad se basó en estrategias como la manipulación de la violencia simbólica y la figura del protector de la comunidad, según se desprende de la importancia del guerrero que se reconoce en las tumbas. Otras representaciones como las célebres damas remiten a otros referentes de poder que se expresan en femenino. También la vinculación genealógica a antepasados preeminentes estaría en la base del poder que tiende a hacerse hereditario. Otras estrategias de distinción se centrarían en el control de los bienes empleados en fiestas y banquetes, como el vino o las vajillas finas procedentes de otras regiones del Mediterráneo. También el dominio del campo ritual sería otra de las formas de creación y sanción de las diferencias sociales. Los elementos de materialización de las desigualdades se distribuyen de manera diferente en esta amplia zona, remitiendo

a modos distintos de poder y dominación. Como ya hemos señalado, esculturas y necrópolis están ausentes en la mitad norte del área de estudio, mientras los elementos relacionados con la comensalia se distribuyen por toda la región, remitiendo a formas corporativas de poder. Estos rasgos señalarían formas severas o atenuadas de control y exhibición del poder en el marco de las estructuras desiguales.

Otra sensible diferencia entre zonas se expresa en el ordenamiento territorial y sus trayectorias, reflejando estructuras sociopolíticas diferentes. El área septentrional consolidó grandes centros urbanos y estructuras fuertemente jerarquizadas de poblamiento en el siglo IV a. C., que perduraron sin grandes cambios durante el siglo III a. C. Los ejemplos de *Kelin* o *Edeta* (Fig. 6) muestran el ordenamiento en ciudades de alrededor de 10 ha que dominaron amplios territorios comarcales, en los que se establecieron núcleos de distinta naturaleza como los bien conocidos Castellet Bernabé o Puntal dels Llops.

A diferencia de estos territorios, el área al sur del Júcar se organizó en el siglo IV a. C. mediante un teselado de pequeños territorios a cuyo frente se establecía un *oppidum* de tamaño en torno a las 1-2 ha, remitiendo a pequeños poderes locales centrados en cada territorio. En el tránsito entre el siglo IV y III a. C. se produjo un contexto de inestabilidad que afectó a importantes territorios y poblados. La Bastida de Les Alcusses, El Puig d'Alcoi o El Puntal de Salinas se abandonaron en el siglo IV a. C. y algún tiempo después, a principios del siglo III a. C., lo harían La Covalta y La Illeta dels Banyets de Campello. Tras estas convulsiones se produjo la emergencia de unos núcleos urbanos mayores que destacaron entre los restantes *oppida* por su tamaño, en torno a 6-10 ha, y funciones. *Saitabi-Xàtiva*, La Serreta de Alcoi, *Alon-La Vila Joiosa* o *Illici-La Alcudia* de Elche se convirtieron en las capitales de áreas territoriales de carácter comarcal.

En la construcción y sanción de estos paisajes urbanos debió de jugar un papel crucial la emergencia de santuarios

territoriales, que aglutinaron las nuevas comunidades bajo el amparo de rituales y celebraciones. Los lugares de culto como La Serreta d'Alcoi, La Malladeta de *Alon-La Vila*, o La Carraposa de *Saitabi-Xàtiva*, La Luz en Verdolay, La Encarnación de Caravaca o Coimbra del Barranco Ancho se desarrollaron en esta fase mientras se producía el declive de las antiguas necrópolis del siglo IV a. C. Los centros simbólicos y de cohesión, antes dispersos en cada *oppidum*, dieron paso a nuevas formas de cohesión social a nivel comarcal. En otras palabras, los poderes dispersos en cada territorio local se aglutinaron para dar forma a nuevas estructuras políticas de carácter aglutinante y escala comarcal, en torno a los 700-1000 km².

Como resultado, en la segunda mitad del siglo III a. C. toda el área central de Iberia estaba estructurada por centros urbanos que constituían un sistema territorial semejante. Estas ciudades estarían regidas por unos grupos de poder que quedaron reflejados en los ricos programas iconográficos de *Edeta* y La Serreta de Alcoi. Grupos de danzantes, jinetes, procesiones, escenas de caza o combate se pintaron sobre las paredes de los vasos cerámicos empleados por las clases dirigentes para exhibir su estatus.

A partir del último tercio del siglo III a. C., empezó a dejarse sentir la presión territorial y política de la dinastía Bárquida. Instalados en *Qart Hadasht*, actual Cartagena, los cartagineses emprendieron su proyecto de dominio territorial, con actuaciones de diferente naturaleza, desde pactos con los *oppida* locales hasta enfrentamientos abiertos. Precisamente el ataque y toma de *Arse-Sagunt* desencadenó la guerra entre cartagineses y romanos librada en buena parte de Iberia. La evidencia arqueológica de este contexto de guerra es una serie de destrucciones y abandonos de enclaves de primer orden que articulaban el espacio geopolítico del área central de Iberia. Algunas, como la mencionada *Arse* o *Kelin* reconstruyeron sus estructuras y continuaron sus ocupaciones, mientras que otros centros como *Edeta* o La Serreta se abandonaron para siempre.

El ibérico final (siglos II-I a. C.)

La guerra dio paso a los inicios de la dominación romana y, con ella, a una nueva etapa en la que el territorio ibérico se integró paulatinamente en la nueva potencia hegemónica en el Mediterráneo, aunque en la práctica siguió gozando de un buen grado de autonomía y un destacado desarrollo cultural. Las circunstancias de las guerras de anexión, las actitudes hostiles o, por el contrario, las alianzas provocaron toda una serie de abandonos y perduraciones de *oppida* que configuraron una nueva estructura territorial.

Tras los primeros años convulsos, la situación en la región parece que se normalizó y el inicio de la dominación romana se caracterizó por la continuidad de una importante trama de *oppida*. La pervivencia no solo afectó a las principales ciudades que dirigían sus respectivos entornos como *Kelin*, *Arse*, *Kili*, *Saitabi*, *Alon* o *Ilici*. Algunos *oppida* menores se reforzaron en el periodo y ejercieron el control de sus respectivos territorios, tal es el caso de El Pico de los Ajos, El Cerro Lucena, El Rabat de Rafelcofer, El Cabeçó de Mariola (Fig. 7) o El Monastil. En la base del modelo de poblamiento se encuentra toda una serie de asentamientos rurales en forma de caseríos y aldeas que incrementan su número en un proceso de intensificación de la producción agraria. Posiblemente la necesidad de satisfacer los tributos y exigencias romanas sobre los territorios conquistados explica este incremento productivo.

El poder romano se situaría en la cúspide de toda esta trama y se ejercería desde dos importantes enclaves: la vieja ciudad de *Carthago Nova* o la colonia de *Valentia*, fundada en el 138 a. C. Estas dos ciudades necesariamente requerían de la connivencia de los poderes ibéricos y la continuidad de buena parte de las estructuras políticas y de dominio indígenas durante el primer momento de dominación romana. Roma permitiría una cierta autonomía de gestión del espacio a las comunidades ibéricas bajo el reconocimiento de su dominio y con la finalidad de extraer los recursos a partir de la imposición de tributos.

También las actividades de intercambio se vieron favorecidas por esta trama urbana y sus funciones de centros redistribuidores. Así se produjo una rápida expansión del comercio itálico, con la llegada masiva de ánforas vinarias itálicas y vajillas finas campanienses y calenas.

Junto al sistema de dominio ibérico se fueron implementando nuevas estrategias de control y explotación económica, como la introducción de la moneda como nuevo instrumento de intercambio, o la creación de calzadas para nuevas formas de conexión de territorios basadas en el incremento de tráfico rodado. Del primer fenómeno dan cuenta las acuñaciones de monedas de las cecas de *Arse*, *Kelin*, *Kili* o *Saiti-Saitabi*. Evidencia del segundo proceso son las calzadas empedradas documentadas en *Alon* o la comarca de la Costera y que anticipan los grandes proyectos de construcción de viarios que se produjeron a partir del reinado de Augusto.

Testimonio del protagonismo de las estructuras sociales y de poder ibéricas sería la revitalización de las necrópolis, como El Corral de Saus, El Poble Nou y Les Casetes en La Vila, El Cigarrallejo o Cabecico del Tesoro, en tierras murcianas. Aunque se documentan cambios en la composición de los ajuares, donde desaparecen las armas, y en las formas de las tumbas, estos cementerios dan testimonio de tramas sociales sancionadas en el campo ritual de los ritos funerarios.

Del mismo modo debemos valorar la importante actividad de los santuarios ibéricos, como el de Guardamar, La Malladeta, La Carraposa o La Serreta, a los que debemos añadir los imponentes proyectos de monumentalización de los santuarios de la zona albaceteño-murciana, como La Encarnación y El Cerro de Los Santos. Estos lugares de culto adquirieron las funciones de agregación territorial y construcción de identidades colectivas en un periodo previo a la municipalización de tiempos de Augusto.

Y, por último, se produjo el florecimiento de ricos estilos simbólicos sobre cerámicas. A los conocidos talleres figurativos ilicitanos (Fig. 8) o de Archena, cabe sumar los de La Vila Joiosa o las representaciones de seres híbridos propias de tierras valencianas y presentes en *Kelin*, *Kili* o *Valentia*, expresión de un complejo mundo ideológico y simbólico. En estos tiempos finales de la cultura ibérica se produjeron algunas de las expresiones culturales más destacadas, como las citadas cerámicas figuradas, mientras se mantenían activas las estructuras políticas y sociales iberas. Posiblemente, en este primer momento de la dominación se desplegaron estrategias de colaboración y Roma mostró actitudes permisivas que facilitaron el control y explotación de los dominios conquistados en Iberia, mientras centraban la atención en la anexión de otros territorios alejados de esta franja mediterránea.

Iberos del Sur

Arturo Ruiz y Manuel Molinos

IAI. Universidad de Jaén

Los territorios iberos del sur

En el área geográfica que se extiende al Sur de Castilla la Mancha y la Alta Andalucía llegando hasta Murcia, se han reconocido tradicionalmente dos grandes grupos étnico-culturales iberos: el oretano y el bastetano (Fig. 1). El primero estaba dividido, según Estrabón, en dos ramas: una al norte, en el Alto Guadiana, con referencia en *Oretum*, y otra al sur, con capitalidad en Cástulo, que ocupaba el norte del Alto Guadalquivir. Entre ambas se extendía el *Saltus Castulonensis*.

Más complejo es definir el territorio bastetano. Plinio concebía la Bastetania como un amplio espacio geográfico que desde el sur del Guadalquivir llegaba a la costa mediterránea. En él distinguía tres zonas: en primer lugar una *Regio Bastitana*, que no describió, pero que situaba entre la zona Bética y la Contestania; en segundo lugar la "Bastetania que mira al mar", cuyo límite occidental era el valle del Guadajoz, pues integraba *oppida* como Ategua, Uliá o Hippo-Nova; además, por las citas de Iliberris y Singilis se entiende que se extendía por las hoyas de Granada y Antequera. Este amplio territorio pudo estar ocupado por el grupo mentesano, que el geógrafo localizaba al sur de los oretanos y al norte de los bástulos. De estos últimos es la tercera unidad, que ya Estrabón localizaba en la costa entre Cartagena y Calpe, una cultura híbrida, fruto de la larga convivencia entre iberos y fenicios.

No hay que descartar que las tres unidades conformaran, en un momento anterior, el territorio mastieno que Hecateo conoció en la costa mediterránea hacia el 500 a. C. y de las que se hablaba aún a fines del siglo III a. C., en época de Polibio. De las tres unidades de Plinio, para Ptolomeo no existió el grupo

rural population in any historical period. In this reorganisation of the local society, the main question yet to be answered is what happened to the old ruling classes, whose archaeological traces in both the settlements and the necropolises have almost disappeared. However, we do have the testimony of several sculpted stone monuments, such as the ones of Malla and Cal Posastre, which unequivocally depict aristocratic figures, revealing their survival within the context of the intense, irreversible Romanisation of the Iberian communities.

The central Iberian area

Ignasi Grau
Universitat d'Alacant

The centre of the extensive zone in which Iberian culture developed today comprises the central and southern area of the Valencia Region and the strip of land bordering it in Murcia and Albacete (Fig. 1). It is an area with its own unique historical trajectory and cultural expressions, although they are related to those of its neighbouring regions. Perhaps a unique and crucial feature is its openness to the Mediterranean, which led to the establishment of colonial zones in certain areas, the adoption of foreign influences and its early integration into the supra-regional economic networks. These external influences were integrated into the local dynamics and shaped the social and territorial configuration.

Peoples and regions

We only have scant references to the Greco-Latin texts and they only allow us to locate the ancient Iberians geographically in the region. These descriptions mention two main points in time. The earliest source –from Hecataeus or Avienus– describes the people who occupied the region between the 6th and 5th centuries BC. The Gymnesians were located in the south, bordering with the Mestenians, who spread throughout the eastern region of Andalusia and along the southeastern coast. They occupied the area between the Segura and Xúquer valleys. The people of the same name moved to near this River, which is known as Sicanus in the sources. To the north were the Esdetes, who occupied the central part of Valencia.

The second group of sources, based on Pliny or Ptolemy, illustrates the geographical situation in the Roman imperial era five centuries later. At that time we find the Contestani in the area previously occupied by the Gymnesians beginning at the River Xúquer, then known as the Sucro, and the Edetani, who were scattered throughout Valencia in the area previously

occupied by the Sicani to the south and the Esdetes to the north.

The overlap and similarities in some of the ethnic names, for example Esdetes/Edetani, leads us to believe that the distribution of the earliest peoples remained stable, and that the primitive ethnic groups evolved to become the peoples of the imperial period. It is also interesting to note that the two earliest peoples in the southern lands, the Gymnesians in the coastal area and the Sicani inland and around the River Xúquer, match distinguishable geographic areas in the region: open plains down to the sea around the Baix Vinalopó-Baix Segura regions and an inland area with valleys between the Rivers Serpis and Xúquer. Moreover, the name Gymnesians links the coastal region with the nearby islands of the same name, a relationship that has been archaeologically corroborated based on the strong influence of the Phoenician-Punic presence on Ibiza in the early Iberian period.

The appearance of fortified landscapes (8th-6th centuries BC)

The 8th to the 6th centuries BC was a period of profound historical transformations that gave rise to a new model of society. The groups prior to the end of the Bronze Age had developed a sedentary peasant agricultural model with agglutinating territorial behaviours. The circulation of prestige goods reaching certain people and differentiated burial practices reveal the existence of a certain social hierarchy, although they are not extraordinarily noteworthy. Long-distance trade networks developed to connect the Atlantic and Mediterranean areas of the Iberian Peninsula, largely for the supply of metals and other raw materials. Trade intensified over this pre-existing network in the Early Iron Age (8th century BC) thanks to the Phoenician merchants settled at the mouth of the River Segura, initially at El Cabezo Pequeño del Estaño (Fig. 2) and later at La Fonteta.

The integration of the local economies into the regional and supra-regional frameworks entailed a shift in the traditional schemes towards models that sought increases in production. Economic growth, encouraged by the ruling classes and partly

channelled towards exchanges, resulted in a demographic growth that sustained population concentrations and economic expansion.

On the other hand, the interaction with Mediterranean peoples introduced fundamental features that characterised the economic models from the Iron Age on. These were primarily technological innovations such as iron metallurgy and the potter's wheel that fostered the expansion of the productive forces and increased production specialisation. Agriculture was also transformed during this period with the addition of new crops such as grapes and other fruit trees to the cultivation of the traditional grains and legumes. These plant cycles stretched over more than a year, which changed the people's relationship to the land. The long-term investments and increased time needed to wait for harvests had to underpin the rights to plots and intensified ties with the land.

The expansive nature of these processes caused friction among groups competing for land and roadways, which led to rivalry and conflict among the communities settled in each territory. This explains why the main groups sought dominant sites in which they could concentrate their residences and reinforce with walls to deal with these challenges.

All these changes are best illustrated by the new settlement model based on fortified settlements built on high ground. Known as oppida, they controlled small territories crisscrossed by dense networks of rural settlements. They were characterised by their small size –between one and two hectares– made up of dense networks of robust citadels. Obviously, there were variations depending on the dynamics of each region and their connections with the colonisation loci. Therefore, it is worth describing the different types.

In the south of Alicante, we find a large population locus at La Peña Negra dating from the 9th century BC, which signals the start of the dynamic at a time prior to the colonial influx. It was a local interlocutor with the Semite settlements in the region. We also find a series of smaller settlements with specific functions

to keep watch over or farm the land. Returning to the Vinalopó Valley, there are other, smaller, more concentrated enclaves, such as El Monastil. The historical dynamics of this territory should be framed within contexts of cooperation and interaction with Mediterranean agents. Different local and Phoenician groups were involved in controlling production and exchange.

The region's economic power went hand-in-hand with the profound social transformations documented in the funeral record of the *Penya Negra* necropolis in Les Moreres II. This cemetery predated the model of funerary spaces for the cremation of exclusive groups that developed later in the Iberian world.

In La Marina Baixa county, the town of La Vila Joiosa testifies to the strong imprint of Mediterranean influences, perhaps associated with the Semite loci of nearby Ibiza, especially the cremation necropolises such as Les Casetes (Fig. 3) dating from the late 7th and 6th centuries BC. The tombs have prominent elements from the East, including orientalising jewellery, amulets and Egyptian pottery. These evidence strong links with the Semite world and the processes through which the local communities were being redefined as a result of these encounters.

A little further to the north, in La Marina Alta county we find L'Alt de Benimaquia in Dénia, a solidly fortified indigenous hilltop settlement where the first presses to produce surplus wine on the Iberian Peninsula are documented. The interaction with the Semites explains the acquisition and development of the technology needed to produce this alcoholic beverage, whose distribution would have been essential in establishing the power networks and consolidating the prestige of the local rulers through ritualised consumption.

The mountains and valleys of southern Valencia and northern Alicante show this same dynamic involving the emergence of settlements that served as centres for overseeing the production and distribution of exchange goods. In the Alcoi region we find

El Puig d'Alcoi, La Covalta and El Cabeçó de Mariola, and a little further north La Solana del El Castell de Xàtiva, a town associated with a trade network along the River Xúquer. Together with these oppida we see the equally prominent emergence of a dense rural population associated with the intensification of agriculture.

Continuing northward, the settlement was arranged into autonomous entities corresponding to the region's main valleys, including those of the Magre and Túria. We witness the concentration of the population into nuclei, which became prominent as a result of their role in production and as hubs for local exchange networks. These included los Villares in Caudete de las Fuentes, Sant Miquel de Lliria-Edeta, El Castell de Sagunt-Arse and La Carència de Torís-Kili.

The funerary pattern characteristic of this region is small burial areas in rural sites. Examples include Mas del Regall in Alcoi, Collado de la Cova del Cavall in Lliria and Sant Cristòfol in Sagunt. They consist of several tombs that may have contributed to rooting the populations in the new territories through ritual ancestor fixation. This kind of burial is unlike the necropolises mentioned in La Vila Joiosa and Les Moreres, which are indicative of different social processes.

In these regions, we also witness the implementation of certain social strategies, such as control over imported prestige goods. A particular example is Phoenician wine, which shaped a clearly hierarchical society, although not necessarily with the major power concentrations or diacritical expressions of wealth and status that would characterise subsequent societies.

The Ancient Iberian Period (6th-5th centuries BC)

Although there was clear historical continuity, the start of the Iberian period established the cultural traits that define and give visibility to the Iberian peoples. These included wheel-thrown Iberian pottery, iron tools, large stone sculptures, writing and cremation necropolises.

The gradual artisan specialisation associated with metallurgical and ceramic techniques we can see, for example, in Kelin, El Puig d'Alcoi and La Peña Negra, fostered a more specialised and diversified economic model that consummated the social division of labour. The use of iron tools allowed crop fields to be expanded and productivity and agricultural yields to rise, as reflected in a dense rural settlement that drove the agricultural intensification in the preceding centuries. Pottery production meant that tool crafting could leave the household, whose workforce, primarily women, were then able to concentrate on tasks that increased exponentially, such as textile weaving. This textile production amply exceeded family needs and became easily transportable and tradable goods, leading to accumulable, transferrable wealth.

Another noteworthy trait was the end of the arrival of Phoenician goods, which signalled changes in the trade circuits and systems. The exchanges appear to have been concentrated in the coastal regions such as El Oral, La Vila Joiosa and El Grau Vell in Sagunt, and they arrived sporadically from the inland regions. Perhaps foreign goods were gradually replaced due to the development of certain local outputs, such as the prized Phoenician wine, which began to be produced locally.

The changes are expressed in the consolidation of the territorial schemes mentioned above. In the territories of Kelin and Edeta, there was an increase in the number of settlements with signs of a hierarchical organisation. In most of the regions of southern Valencia and northern Alicante, the earlier trends of rural densification and population hierarchisation remained in place. The mouths of the Rivers Xúquer and Serpis and the La Marina Baixa region gained prominence as links between the inland regions and the sea. L'Alter de la Vint-i-huitena in La Ribera Baixa, Vital-Hospital de Sant Marc in La Safor and the powerful hub of La Vila Joiosa attest to this order.

The lands of Baix Segura and Baix Vinalopó counties witnessed a profound transformation from the end of the Phoenician presence in the region and the rise in prominence of Iberian

enclaves such as El Oral, which reconfigured the territorial structure. L'Alcúdia may have been the capital of this territory, given the evidence of important sculptural vestiges around it, as discussed below.

The changes in the territory are related to the transformation of the economic model and the advances in social hierarchisation, even though they were manifested differently in each area. One expression of this is the ideological materialisation of the social dominance strategies of the powerful groups via the different ways indicated by diverse social processes. Of particular note in the southern half of the area under study is the appearance of large stone statuary from the 5th century BC on. This was the means by which the powerful dominant groups expressed social hegemony. As noted above, the territory around L'Alcúdia became an extremely important focal point. Several examples, such as the warrior's torso (Fig. 4) and the famous Lady of Elche, are sound proof of this phenomenon. These monuments are associated with the development of the cremation necropolises after the second half of the 5th century BC. El Corral de Saus, Cabezo Lucero, Les Casetes and Poble Nou are good examples of the development and sanctioning of social inequalities. These necropolises are solely for exclusionary groups, as the scant number of tombs indicates that most of the population did not have the right to be buried in them. The power of the dominant families in the community and their immediate kin was built up through funerals and monuments.

While all this was taking place in the southern lands, north of the River Xúquer the social distinction strategies did not use these sculptural expressions or establish extensive cremation necropolises. At least they did not do so as frequently, although some sculptures are occasionally found in places like Sagunt and La Carència. In any case, it seems clear that in this territory, the symbolic strategies used avoided ostentatious expressions of power and thus must have reflected different social structures.

The Middle Iberian Period (5th-3rd centuries BC)

In the late 5th and early 4th centuries BC, there is evidence of a period of population expansion with the appearance of oppida and the development of the rural population. These changes came with a series of archaeological indicators that reveal a setting of economic growth and increasing social complexity. The foundations were agricultural land management that provided subsistence products and income to maintain the growing population, as well as a specialised economy, crafts and exchanges. The technologies introduced earlier were consolidated and the economy was arranged in increasingly complex schemes. Likewise, trade developed considerably, as attested by the frequent finds of prestige Mediterranean goods such as fine Greek vessels and packaged Punic foods.

With regard to exchange activities, it is important to mention the development of writing, which was particularly important in this region (Fig. 5). There is proof of a concentration of written testimonies, primarily on lead plates and black-gloss ware, in the southern, eastern and Greco-Iberian writing systems. The latter used Ionic script to write Iberian; it is exclusively found in Alicante and Murcia and reveals the close coexistence of diverse communities.

All these processes led to a reinforcement of the political economy and an increase in social inequality. The testimonies found in the settlements, landscapes, necropolises and the circulation of prestige goods reflect a clear increase in social hierarchisation. The utmost expression of this unequal order is in the funerary landscape formalised in the previous period, which reached its peak at this time. The necropolises reveal the existence of a social order defined by three main groups. The first comprised a few individuals buried in tombs with sculptures or notable grave goods, most importantly armaments. Another group includes people with access to the necropolises, although without sculptures or important grave goods. Finally, the majority of people were not buried in cemeteries for reasons of status. In summary, society was split between a powerful echelon and the common folk who answered to them.

The legitimisation of this inequality was based on strategies such as the manipulation of symbolic violence and the figure of the community protector, which reveals the importance of the warrior recognised in the tombs. Other representations, such as the famous “Damas” or Ladies, are power references in their feminine expression. Likewise, the genealogical association with pre-eminent ancestors served as the foundation of power, which became hereditary. Other strategies of distinction revolved around control over the goods used in festivals and banquets, such as wine and the fine crockery from other Mediterranean regions. Likewise, the mastery of ritual was another way social differences were created and legitimised.

The elements through which the inequalities materialised are distributed differently in this extensive zone and reveal different forms of power and domination. As mentioned above, sculptures and necropolises are absent from the northern half of the study area, while elements relating to commensality are distributed around the entire region and evidence corporate power. These features may indicate severe or attenuated forms of control and power display within the framework of unequal structures.

Another notable difference between the zones can be found in the territorial structure and their arcs, as they reflect different sociopolitical structures. The northern area saw the consolidation of large urban centres and heavily hierarchised population structures in the 4th century BC. These lasted without major changes throughout the 3rd century BC. The examples of Kelin and Edeta (Fig. 6) show the organisation of towns with areas of around 10 hectares that controlled extensive local territories, where different kinds of nuclei were established, including such well-known sites as Castellet de Bernabé and Puntal dels Llops.

Unlike in the above, in the 4th century BC the area south of the River Xúquer was organised into a tessellation of small territories controlled by an oppidum of around 1-2 hectares, reflecting minor local power centres in each territory. The transition from the 4th to the 3rd century BC was characterised by an instability

that affected many territories and settlements. La Bastida de les Alcusses, El Puig d'Alcoi and El Puntal de Salinas were abandoned during the 4th century BC, as were La Covalta and La Illeta dels Banyets in Campello in the early 3rd century BC. This upheaval was followed by the emergence of larger urban nuclei that stood out among the remaining oppida due to their size –around 6-10 hectares– and their functions. Saitabi-Xàtiva, La Serreta in Alcoi, Alon-La Vila Joiosa and Ilici-L'Alcúdia d'Elx became the capitals of county-like territorial areas.

The emergence of territorial sanctuaries that brought together the new communities under the aegis of rituals and celebrations must have played a key role in the construction and legitimisation of these landscapes. Cult places such as La Serreta in Alcoi, La Malladeta in Alon-La Vila and Carraposa in Saitabi-Xàtiva, La Luz in Verdolay, La Encarnación in Caravaca and Coimbra del Barranco Ancho developed during this phase, while the earlier 4th-century-BC necropolises declined. The symbolic centres that used to provide cohesion to each oppidum gave way to new forms of county-wide social cohesion. In other words, the powers dispersed around each local territory were united to give rise to new agglutinating, county-wide political structures with areas of around 700-1,000 km².

As a result, in the second half of the 3rd century BC, the entire central Iberian area was organised by urban centres that comprised similar territorial systems. These towns were governed by power groups that can be seen reflected in the rich iconographic programmes of Edeta and La Serreta in Alcoi. Groups of dancers, horsemen, processions and hunting or combat scenes were painted on the walls of the pottery vessels the ruling classes used to display their status.

The territorial and political pressure from the Barcid dynasty began to be felt from the last third of the 3rd century BC. Based in Qart Hadasht –modern-day Cartagena– the Carthaginians embarked on their territorial domination plans with a series of local actions ranging from pacts with local oppida to open confrontation. Indeed, the attack and seizure of Arse-Sagunt

unleashed the war between the Carthaginians and Romans over much of Iberia. The archaeological evidence of this war can be found in a series of destructions and abandonments of first-tier enclaves around which the geopolitical space of central Iberia was organised. Some of them, like the aforementioned Arse or Kelin, were rebuilt and continued to be occupied, while other centres such as Edeta and La Serreta were abandoned forever.

The Final Iberian Period 2nd-1st century BC)

The Second Punic War gave way to the start of Roman domination. In this new stage, the Iberian territory was gradually integrated into the new hegemonic Mediterranean power, although in practice it still enjoyed a large degree of autonomy and notable cultural development. The circumstances of the annexation wars, hostile attitudes or, conversely, alliances led to some oppida being abandoned and others surviving, thus shaping a new territorial structure.

After the first years of upheaval, the situation in the region appears to have stabilised, and the beginning of Roman domination was characterised by continuity or an important network of oppida. Survival not only affected the main towns such as Kelin, Arse, Kili, Saitabi, Alon and Ilici that ruled their respective surroundings; some smaller oppida were actually reinforced during this period and came to exert control over their respective territories. Examples of the latter are Pico de los Ajos, Cerro Lucena, El Rabat de Rafelcofer, El Cabeçó de Mariola (Fig. 7) and El Monastil. The basis of the settlement model was a whole series of rural sites in the form of farmsteads and hamlets, which increased in number as agricultural production intensified. This increased output could be explained by the need to pay Roman taxes and other demands made on the conquered lands.

Roman power was situated at the peak of this entire network and was exercised from two important enclaves: the former Carthaginian town of Carthago Nova and the colony of Valentia, founded in 138 BC. These two towns needed the involvement of the Iberian powers and the continuity of many of the indigenous

political and dominance structures during the early phase of Roman domination. Rome must have allowed some autonomy in the management of the Iberian communities as long as they recognised Rome's dominion and its right to extract resources from them by imposing taxes.

Likewise, trade would have been fostered by this urban network and the towns as redistribution hubs. This led to a swift expansion in Italic trade, with a massive influx of Italian wine amphorae and fine crockery from Campania and Cales.

Along with the system of Iberian domination, new economic control and exploitation strategies were enacted. They included the introduction of coins as the new instrument of exchange and the creation of roads for new ways of connecting territories based on an increase in wheeled traffic. The former is attested by the minting of coins in Arse, Keli, Kili and Saiti-Saitabi. Evidence of the latter includes the cobblestone roads documented in Alon and La Costera county, which are the harbingers of the large roadway construction projects instigated following the reign of Augustus.

Evidence of the importance of Iberian social and power structures includes the revitalisation of necropolises such as Corral de Saus, Poble Nou and Les Casetes in La Vila Joiosa, and El Cigarralejo and Cabecico del Tesoro in Murcia. Although changes have been documented in the composition of grave goods, that no longer included weapons, and in the shapes of the tombs, these cemeteries attest the social echelons sanctioned in the ritual sphere of funerary rites.

Likewise, we have to assess the important activity of Iberian sanctuaries, such as those in Guardamar, La Malladeta, La Carrasposa and La Serreta, which are joined by the impressive sanctuary monumentalisation projects in the regions of Albacete and Murcia, such as La Encarnación and El Cerro de los Santos. These worship sites were used for territorial aggregation and the construction of collective identities in a period prior to the municipalisation undertaken during the reign of Augustus.

Finally, rich symbolic styles emerged on pottery. The famous figurative carvings from Elche (Fig. 8) and Archena can be added to those from La Vila Joiosa and the representations of hybrid beings from the Valencia region found at Keli, Kili and Valentia. These were expressions of a complex ideological and symbolic world.

The later years of the Iberian culture produced some of the most noteworthy cultural expressions, such as the aforementioned figurative ceramics, while the Iberian political and social structures remained active. Perhaps in these early days of Roman domination, cooperation strategies were used as Rome exhibited permissive attitudes that facilitated the control and exploitation of the conquered domains in Iberia, while its attention was focused on annexing other territories far from the Mediterranean seaboard.